

Владан Бајчета

МОЖЕ ЛИ СЕ ПИСАТИ ПРОЗА ПОСЛЕ АУШВИЦА?

(Кристијан Олах: *Светлост из пепела: Холокауст и књижевност*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2025)

Један од најпућенијих истраживача београдског Института за књижевност и уметност када је о савременој белетристици ријеч синтетизовао је у најновијем рукопису своја знања из специфичне области нововремене књижевности – оне која тематизује велику историјску трауму претходног столећа. У својим досадашњим истраживањима Кристијан Олах се бавио дјелима аутора попут Милорада Павића и Николе Милошевића, затим проблемима односа између умјетности (књижевност и филм, књижевност и стрип), метакритичким питањима, релацијом књижевности и теологије, као и другим теоријски мање заступљеним аспектима феномена креативног стваралаштва. Међутим, подручје његовог најживљег и најпостојанијег интересовања јесте умјетничка проза двадесетог столећа,

чије непрегледне просторе већ деценијама уназад предано упознаје и критички промишља. Посебан одјељак тог корпуса представља литература о Холокаусту, чије је најважније смјернице Олах у новој студији сјединио на начин до сада непостојећи у српској науци о књижевности.

Потрес који су логори за масовно уништење произвели не само на плану трагедије неколико милиона припадника јеврејског народа – а са њима и осталих етничитета који су из перспективе прокламоване аријевске супериорности проглашени за нижу расу – већ и на плану општег хуманог самосагледавања, оставио је траг који је темељно промијенио човјекову слику свијета и властитог мјеста у њему. Књижевност, као и остале умјетности, природно је тражила одговор на изазов који се многим учинио превеликим да би био третиран као све друге теме од када умјетност постоји. Чувена је констатација филозофа Теодора Адорна да је поезију немогуће писати након Аушвица, као што је познат и став психолога Виктора Франкла, бившег логораша, да се човјеку у логору може одузети све, па и сам живот, али не и његово поимање околности у којима се нашао – наиме, његово схватање смисла онога што му се у најгорем од свих могућих свијетова може десити. Између те двије рефлексије о људском односу према ужасима Дахауа, Собибора, Треблинке и осталих страшних имена епохе, смјестила се књижевност о Холокаусту – између крајности назначених репрезентативним одговорима на питање које пред човјечанством још увијек стоји отворено попут амбиса. То је тема којом се бави студија *Светлост из пепела: Холокауст и књижевност* Кристијана Олаха.

Да би адекватно одговорио на тако крупан изазов, истраживачу није била довољна обична упућеност у релевантне наслове и ауторе који су се бавили назначеном темом, већ и шири хуманистички обзор теологије и филозофије, у чијем је хоризонту проблематика Холокауста интензивно и са различитих становишта сагледавана. Као најкомпетентнији познавалац и овог домена у свом матичном научном кругу, Кристијан Олах је удружио двије дистинктивне истраживачке предрасположице и тако дошао до резултата који представљају истинску научну добит. Стога поглавља његове студије, с акцентом на литерарну транспозицију тема и мотива из Холокауста, сагледавају обухватан комплекс дјела и њихових аутора у најразличитијим контекстима, како то и сугеришу поднаслови *Свештости из њејела*: „Историјско-теоријски контекст”, „Антрополошки контекст”, „Филозофско-естетички контекст”, „Филозофско-социјални контекст”, „Филозофско-теолошки контекст”. У средишту *радње* ауторовог теоријског *нарашња* је „Литерарни контекст I” и „Литерарни контекст II”, а у самом њиховом центру крематоријум: феномен коме је посвећено значајно литерарно остварење српске књижевности припадајућег домена – драма *Небески огред* Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића – као повлашћени предмет херменеутичког пропитивања. Филозофија је тако окружила теологију, теологија књижевност, а све заједно жичане оgrade у којима се одвијао велики злочин епохе против човјека и хуманости. Стога читање Олахове књиге захтијева напор од ког је веће било само њено писање: треба храбрости да се ступи у овај сумрак људскости, као што је била неопходна и ауторова пожртвована спремност да у њему толико дуго проборава и у континуитету посматра и испитује понор у који, према Ничеовим ријечима, није препоручљиво исувише дуго гледати.

Је ли књижевност ту да понуди искључиво *есетски* посредован одговор и на овакве страхоте, може ли се о Холокаусту говорити као и о *другим* темама, да ли је *што* нешто што изискује посебан третман и да ли на било који начин доприноси укидању могућности да се било шта слично понови – питања су која се директно или посредно овом књигом постављају. Стиче се јасан утисак по њеном читању да је, заправо, истински сусрет са одјецима ултимативног зла, онај који би посматрача требало да катартички узнемири, садржан у управо *литерарно* транспонованим сјећањима на ужасе какви су се у логорима за масовно уништење дешавали; и да никаква туристичка екскурзија и сада већ фамозни *селфи* у Аушвицу не могу приближити човјека ономе што се ту *заиста* десило него што то може књижевност:

Књижевност о Холокаусту, као и свака велика књижевност, проналази нешто што ни сама није слутила да постоји. Она је увек нешто више од себе саме, више од речи и слова, „много више од књижевности”. / Књижевност која је вођена жељом да се живој прошив-стави смрти, да се сама њена реч, њен логос, уздигне „изнад смрти и немоћности егзистенције”. Наставши из најдубљих егзистенцијалних порива, посреди је књижевност у свом „првом и последњем смислу” (133–134).

Импозантан је списак аутора заступљених у Олаховој студији и сам поглед на библиографију открива каква је врста истраживачке акрибије на дјелу. Неки од свјетских писаца који улазе у прозни, мемоарски и есејистички контекст ових поглавља

су Владислав Шпилман, Макс Хоркхајмер, Ана Франк, Примо Леви, Хана Арент, Имре Кертес, Маргерит Дирас, Давид Гросман, Арт Шпигелман, Јан Мартел, Симон Визентал, Винфрид Георг Зебалд и многи други. Ту су, затим, аутори из српског и јужнословенског прозно-мемоарско-есејистичко-поетског контекста: Станислав Винавер, Ото Бихаљи-Мерин, Иван Ивањи, Данило Киш, Скендер Куленовић, Иван Горан Ковачић, Александар Тишма, Максимилијан Еренрајх-Остојић, Давид Албахари, Фрида Филиповић, Бранка Јовичић... У драмском корпусу срећу се имена као што су Ђорђе Лебовић, Бертолт Брехт, Харолд Пинтер, Ели Визел, Артур Милер, Елфриде Јелинек; док пјеснички сачињавају: Паул Целан, Мартин Нимелер, Нели Закс, Дан Пагис, Чарлс Резников... Немали број филозофа и теолога могао би се додати овом попису, али представљени низ сачињава више него репрезентативну основу за пропитивање главних *умјетничких* и *(с)мисаоних* смјерница *књижевної* стваралаштва о Холокаусту – у домену свих родова и врста којима је назначени феномен захваћен.

Опсег аутора који су тематизовали Холокауст сачињава запањујућу бројку, један нов и засебан каталог у светској литератури на тему епохалне историје бешчашћа. Стога се Олах сугестивно пита: „Нису ли уосталом логорашке приче, како се и Примо Леви питао, 'заправо приче једне нове Библије'? Приче о светости живота који опстаје 'упркос сопственој смрти'" (157–158). *Свећлості из йейела* доноси, међутим, само онај највиши слој: канон из свега што је о теми Холокауста написано. Изван њега остају гомиле најразличитијих свједочанстава које ће по природи ствари вријеме оставити под наслагама неколико најуспјелијих остварења. Чему воде ти бескрајни спискови, постоји ли крај, зна ли се одређен број и начин његовог досезања након којег ће молах историјског зла задовољити глад за људским хекатомбама – питања су која књижевнокритички провокативно поставља и на њих одговара студија Кристијана Олаха.

Како је већ назначено, један од проблема, барем онај који се креће у подручју доминантно књижевнотеоријске проблематике, дуго стоји на снази: да ли и тема Холокауста, ако је третирана *умјетнички*, мора то бити на начин који је универзално важећи за свеколику умјетност од њеног постанка до данас? Постоји ли привилегована тема, па макар и таква, која би била повлашћена и специјално обрађивана, по некој врсти споља наметнутог етичког, идеолошког, поетичког или каквог другог налога? *Свећлості из йейела* открива у литератури распон од мелодраме до нихилистичких трактата, између апсолутне филозофске резигнације и појачаних захтјева за антрополошким и метафизичким оптимизмом, којим је омеђен читав дијапазон свега што је у контексту *леје књижевності* о Холокаусту написано. На питања: 1. да ли је литерарни третман ове тематике промијенио досадашње поимање лијепог у умјетности, студија имплицира потврдан одговор – као и са свим новим искуствима у умјетности; 2. да ли је сама литература продубила схватање Холокауста, одговор је, како је претходно поменуто, несумњиво потврдан; 3. а да ли је су сами механизми књижевности након тог искуства остали *исћи*, одговор се – само наизглед парадоксално – такође чини потврдим:

Уйркос свој сїтрахоїшї на коју речи указују, свем ужасу над који су се наднеле не би ли їа саїпегале „у дубинама”, из њих йроисходи лейоїшїа, „грхїшава и бесїошїшедна”, „ексїаїшїчна”

и љреображавајућа. И сам најор да се шај ужас љрикаже, да се љрикаже „оно шћо је нељрикаживо“, крије у себи „људску лейошћу“, која ова дела чини уметничким љо себи (167).

Читав корпус дјела назначених аутора Олах анализира полазећи од систематизације у посебне тематске и проблемске кругове, према поднасловима раније наведених већих поглавља какви су „О смијеху и бласфемии“, „О контрахуманизму“, „О мудрости из Холокауста“, „О повратницима“... Његова методологија заснива се на позиционирању конкретнoг дјела у ограђени литерарни контекст, у оквиру којег се том дјелу одређује мјесто било по мисаоним консеквенцама за разумијевање насловног феномена, или по иманентним вриједносним дoметима. Сам простор који аутор посвећује појединим текстовима свједочи о врсти његовог имплицитног става у том смислу, какав је управо случај са повлашћеном драмом *Небески одред* Ђорђа Лебовића (написаном у сарадњи са Александром Обреновићем). Писац недовршеног, али с разлогом високо цијењеног романа *Semper idem*, хронике власти-тог дјетињства пред одлазак у Аушвиц, написао је и један од кључних драмских текстова педесетих година у социјалистичкој Југославији. Радња овог комада ситуирана је у поткровље логора за масовно уништење, а бави се његовом специфичним феноменом Зондеркоманда. Питања етички проблематичних избора у окружењу на минимум сведене моралности Лебовић је умјетнички провокативно уобличио кроз судбину неколико припадника „специјалних одреда“, који су се стављали у службу нацистичке логорске управе како би на неко вријеме продужили сопствене животе до прилично извјесне смрти у истом процесу екстерминације. Стога је средишњи одјељак књиге подручје у којем су се најснажније укрстиле филозофска, теолошка и књижевно-херменеутичка настојања Олахове студије:

Тако се исћосћавило да сама шема драме – случај Зондеркоманда као екстремној љри-мера „сиве зоне“, како ју је назвао Примо Леви – онемоћућава не само доношење моралној „суда о људима који су се нашли у 'сивој зони'“, већ и било какав „кашарзични развој дојаћаја“, односно „уметничко или етичко заокружење“. Жрћве нису љружале јуначки ошћор, нишћи се њихова љашћна може сакрализоваши. Оне су биле „огљућене“, „сурове“, емоционално самоанесћезиране, „сасвим сломљене и сведене на чистће еизисћенцијалне елементће“, али су ићак, ућркос свему, чувале све своје људске љошћенцијале. Нишћи су хероји, нишћи љодлаци, или су можда и једно и друћо. Најмање свеци (242).

Све апорије о којима аутор расправља аналитички су третиране на ријетко обавијештен, мисаоно изазован и реторички сугестиван начин. Сам тај третман чини их посебним искоракoм у актуелним књижевним проучавањима на српском говорном подручју, која су се већ дуже времена у претежнијем дијелу затворила у гето академских таутологија и рециклажа, без већег интелектуалног одјека и стварног друштвеног смисла. *Свещћлосћ из љейела* је стога, али и по многим својим другим врлинама, књига која ће се читати изван еснафског круга и по искључивој облигацији стручних опредјељења и интересовања. Она је доказ не само да се књижевност може и мора писати после Аушвица, већ и да писање о књижевности мора поново пронаћи властиту сврху.